

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

A BILL for establishing RELIGIOUS FREEDOM, *printed for the consideration of the PEOPLE.*

WELL aware that the opinions and belief of men depend not on their own will, but follow involuntarily the evidence proposed to their minds, that Almighty God hath created the mind free, and manifested his Supreme will that free it shall remain, by making it altogether insusceptible of restraint: That all attempts to influence it by temporal punishments or burthens, or by civil incapacitations, tend only to beget habits of hypocrisy and meanness, and are a departure from the plan of the holy author of our religion, who being Lord both of body and mind, yet chose not to propagate it by coercions on either, as was his Almighty power to do, but to extend it by his influence on reason alone: That the impious presumption of legislators and rulers, civil as well as ecclesiastical, who, being themselves but fallible and mistaken men, have assumed dominion over the faith of others, setting up their own opinions and modes of thinking, as the only true and infallible, and as such, endeavouring to impose them on others, hath established and maintained false religions over the greatest part of the world, and through all time: That to compel a man to furnish contributions of money for the propagation of opinions which he disbelieves and abhors, is sinful and tyrannical: That even the forcing him to support this or that teacher of his own religious persuasion, is depriving him of the comfortable liberty of giving his contributions to the particular pastor whose morals he would make his pattern, and whose powers he feels most persuasive to righteousness, and is withdrawing from the Ministry those temporal rewards which, proceeding from an approbation of their personal conduct, are an additional incitement to earnest and unremitting labours for the instruction of mankind: That our civil rights have no dependence on our religious opinions, any more than on our opinions in physics or geometry: That therefore the persecuting any citizen as unworthy the public confidence, by laying upon him an incapacity of being called to offices of trust and emolument, unless he profess or renounce this or that religious opinion, is depriving him injuriously of those privileges and advantages to which, in common with his fellow citizens he has a natural right: That it tends also to corrupt the principles of that very religion it is meant to encourage, by wishing with a monopoly of worldly honours and emoluments, those who will externally profess and conform to it: That though indeed there are criminal who do not withstand such temptation, yet neither are those innocent who lay the bait in their way: That the opinions of men are not the object of civil government, nor under its jurisdiction: That to suffer the civil Magistrate to invade his powers into the field of opinion, and to restrain the profession or propagation of principles on supposition of their ill tendency, is a dangerous fallacy, which at once destroys all religious liberty: because he being of course Judge of that tendency will make his own opinions the rule of judgment, and approve or condemn the sentiments of others only as they shall square with, or differ from his own: That it is time enough for the rightful purposes of civil government for its officers to interfere when principles break out into overt acts against peace and good order: And finally, that truth is great and will prevail if left to herself; that she is the proper and sufficient antagonist to error, and has nothing to fear from the conflict, unless by human interposition, disarmed of her natural weapon, free argument and debate; errors ceasing to be dangerous when it is permitted freely to contradict them.

WE the General Assembly of Virginia do enact, that no man shall be compelled to frequent or support any religious Worship place or Ministry whatsoever, nor shall be enforced, restrained, molested, or burthened in his body or goods, nor shall otherwise suffer on account of his religious opinions or belief, but that all men shall be free to profess, and by argument to maintain their opinions in matters of religion, and that the time shall in no wise diminish, enlarge, or affect their civil capacities.

AND though we well know that this Assembly, elected by the people for the ordinary purposes of legislation only, have no power to restrain the acts of succeeding Assemblies, constituted with powers equal to our own, and that therefore to declare this act irrevocable would be of no effect in law; yet we are free to declare, and do declare, that the rights hereby asserted are of the natural rights of mankind, and that if any act shall hereafter passed to repeal the present, or to narrow its operation, such act will be an infringement of natural right.

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ**

**Εργασία για το μάθημα ‘Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα’
Επιβλέπων καθηγητής: Δημητρόπουλος Ανδρέας**

Θεμα: Θρησκευτική ελευθερία και παιδική ηλικία

Κάσσης Νικόλαος (ΑΜ 1340200300964)

ΑΘΗΝΑ, Μάιος 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή:

Θρησκευτική ελευθερία και παιδική ηλικία.....σελ.4

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι.

Γονική μέριμνα και θρησκευτική εκπαίδευσησελ. 5

- Έκταση και περιεχόμενο του γονικού δικαιώματος.....σελ. 7
- Καταχρηστική και κακή άσκηση του γονικού δικαιώματος....σελ. 9
- Διεθνής Περιπτώσιολογία.....σελ. 11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ.

Κρατική θρησκευτική εκπαίδευση.....σελ. 11

- Μια Πραγματικότητα.....σελ. 12
- Μια «Ορθόδοξη» Ουτοπία.....σελ. 14

Συμπεράσματα.....σελ. 17

Περίληψη.....σελ. 18

Summary.....pag. 18

Λήμματα.....σελ. 19

Lemmas.....σελ. 19

Βιβλιογραφία.....σελ. 19

Νομολογία.....σελ. 21

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως αποτελεί ειδικότερη πτυχή της προσωπικής ελευθερίας *lato sensu* δηλαδή του Σ 5 παρ.1 και εμπεριέχει ως ελάχιστο περιεχόμενό της το απαραβίαστο του *forum internum*, δηλαδή του ενδιάθετου φρονήματος του ατόμου, απαραβίαστο που συνάγεται από την ίδια την αξία του ατόμου (Σ 2 παρ. 1 και 14 παρ.1). Όταν οι πεποιθήσεις του ατόμου αφορούν το «θείο» κάνουμε λόγο για θρησκευτική συνείδηση κι ελευθερία αυτής. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατηρήσεως ή εγκαταλείψεως μιας θρησκείας. Επίσης την ελευθερία της αθεΐας καθώς και το δικαίωμα του ατόμου είτε να δηλώνει είτε να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Φορέας του δικαιώματος του Σ13παρ.1 μπορεί να θεωρηθεί, όπως κάθε άλλο συνταγματικό δικαίωμα, κάθε άνθρωπος ακόμη και ανήλικοι.

Ειδικότερα το δικαίωμα του παιδιού στην θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται σε διεθνή μόνο κείμενα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα η Συνθήκη σχετικά με τα δικαιώματα του παιδιού στο άρθρο 14 εγγυάται το δικαίωμα του παιδιού στην ελευθερία της θρησκείας. Το ερώτημα που γεννάται είναι αν το παιδί ως φορέας του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας είναι ικανό να επιλέξει μόνο του τη θρησκεία του και ελεύθερο από τη θρησκεία που πρεσβεύουν οι γονείς του. Επειδή της επιλογής θρησκεύματος προηγείται η επιμόρφωση επί θεμάτων θρησκευσιολογικών και η σφαιρική και αντικειμενική ενημέρωση πάνω σε αυτά, η άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από τα παιδιά ορθά έχει τοποθετηθεί στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, τόσο της γονικής όσο και της κρατικής. Μια τέτοια, λιγότερο αυτόνομη για τα παιδιά, θεώρηση του θέματος είναι απαραίτητη ως προστασία από τον προσηλυτισμό στον οποίο θα ήταν έρμαια τα παιδιά αλλά ιδίως ως κατοχύρωση του δικαιώματος γονικής μέριμνας αφενός και της υποχρέωσης παροχής παιδείας από την πλευρά του κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΓΟΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το δικαίωμα επιλογής θρησκείας (με τη βάπτιση) και θρησκευτικής εκπαίδευσης του παιδιού ανήκει στους γονείς τους ως τμήμα της γονικής μέριμνας (άρθρο 18 παρ.4 ΔΣΑΠΔ-Ν.2462/1997). Η γονική μέριμνα αποτελεί λειτουργικό δικαίωμα των γονέων που δεν κατοχυρώνεται ειδικά στο Σύνταγμα αλλά ρυθμίζεται από τον Αστικό μας Κώδικα (ΑΚ1510 επ και ΑΚ1518)¹ Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του (ΑΚ 1510). Ζητήματα που άπτονται της επιμελείας του παιδιού αποτελούν η επιλογή θρησκευάτος και η εν γένει θρησκευτική εκπαίδευση του παιδιού.² Εν συντομία οι γονείς υποχρεούνται, με τρόπο που να σέβεται την προσωπικότητα του παιδιού, να ελέγχουν την μόρφωσή του επί θρησκευτικών ζητημάτων και να συμβάλλουν με τις δικές τους πεποιθήσεις σε αυτήν. Σε περίπτωση διαφωνίας των γονέων ως προς το θρήσκευμα ή το δόγμα του τέκνου αποφασίζει το δικαστήριο κατά το άρθρο 1512 ΑΚ με γνώμονα το συμφέρον του τέκνου και όχι βέβαια την κρίση του δικαστή περί της ορθότητας της μιας ή της άλλης προτεινόμενης θρησκείας ή δόγματος.

Το παραπάνω δικαίωμα έχουν οι τρίτοι (όχι οι γονείς), που ασκούν τη γονική μέριμνα εφόσον το τέκνο δεν έχει μέχρι τότε ενταχθεί σε καμία θρησκεία ή δόγμα, γιατί αλλιώς πρόκειται σαφώς περί προσηλυτισμού, ο οποίος απαγορεύεται (Σ 13 παρ. 2 εδ. γ'). Για το λόγο αυτό, όταν το δικαστήριο αναθέτει σε τρίτους την άσκηση της γονικής μέριμνας, ορθό είναι να εξετάζει και το ενδεχόμενο αυτό, το οποίο μπορεί να αντιμετωπίσει με την επιβολή «όρων άσκησής» της κατά το άρθρο 1533 παρ. β' ΑΚ. Δηλαδή με την επιβολή στον τρίτο ή στο ίδρυμα της υποχρέωσης να σεβαστεί τη θρησκεία στην οποία το παιδί ήδη ανήκει ή ακόμη, στην

¹ Π.Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α, σελ.398.

² Θ.Κ.Παπαχρίστου, Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, σελ.280 και 282.

περίπτωση που δεν ανήκει σε καμία θρησκεία, να το εντάξει στη θρησκεία ή το δόγμα των γονέων του, στους οποίους το παιδί είναι πάντοτε δυνατό να αποδοθεί με τη συνδρομή των όρων του άρθρου 1536 ΑΚ περί μεταβολής των συνθηκών. Η υποχρέωση αυτή υπαγορεύεται βεβαίως από την αρχή του συμφέροντος του τέκνου.

Ζητήματα μπορεί να προκύψουν από την συνταγματική πρόβλεψη της κρατικής υποχρέωσης να παρέχει παιδεία, που έχει σκοπό, μεταξύ άλλων, και την «ανάπτυξη της... θρησκευτικής συνείδησης» των Ελλήνων. Η εκπλήρωση της κρατικής αυτής υποχρέωσης μπορεί ενδεχομένως να έρθει σε σύγκρουση με το δικαίωμα των γονέων να ορίζουν την θρησκευτική εκπαίδευση των ανήλικων τέκνων τους. Μια τέτοια σύγκρουση μπορεί να αποφευχθεί μόνο, αν θεωρηθεί ότι η κρατική υποχρέωση που προβλέπει το Σύνταγμα εκπληρώνεται με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας και αναγνωριστεί στους γονείς το δικαίωμα να αποσύρουν τα παιδιά τους από την θρησκευτική εκπαίδευση, όπως και από τον σχολικό εκκλησιασμό και την σχολική προσευχή. Το δικαίωμα αυτό των γονέων προκύπτει από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, που οι γονείς ασκούν και εν ονόματι του ανηλικού τέκνου τους. Η ελευθερία αυτή χαρακτηρίζεται από το Σύνταγμα (άρθρο 13 παρ. 1 εδ. 1) ως «απαραβίαστη». Η υποχρέωση του κράτους να παρέχει παιδεία προς ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών δεν μπορεί να νοηθεί ως ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων να αποφασίζουν, αν και ποια θρησκευτική εκπαίδευση θα δώσουν στο παιδί τους.³

Η παραπάνω οπτική συμβαδίζει και με την αναγνώριση και την κατοχύρωσή της εν λόγω εξουσία των γονέων από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Με αυτήν βέβαια δεν αποβλήθηκε η φύση της ως οικογενειακού δικαιώματος, αλλά απέκτησε επιπλέον και την υπέρτερη δύναμη ενός δικαιώματος του ανθρώπου, πράγμα που έχει ως συνέπεια, αφ' ενός ότι η εξουσία αυτή έχει νομική ισχύ και αφ' ετέρου ότι η εξουσία αυτή αναγνωρίζεται και ισχύει υπέρ όλων των ατόμων που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία των κρατών αυτών (άρθρο 1 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως).

³ Π.Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α,σελ.370-371.

Χαρακτηριστική- αν και όχι νομικά δεσμευτική- είναι η αναφορά της υποχρέωσης των κρατών να σεβαστούν τα δικαιώματα και καθήκοντα των γονέων να παρέχουν κατευθύνσεις στο παιδί και στην Συνθήκη σχετικά με τα δικαιώματα του παιδιού. Επίσης και η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών του 1981 σχετικά με την αποβολή όλων των μορφών αδιαλλαξίας και διάκρισης βασισμένων στην θρησκεία ή σε πεποιθήσεις, αναφέρει ότι το παιδί έχει δικαίωμα να έχει πρόσβαση στην εκπαίδευση στο θέμα της θρησκείας ή πεποίθησης σύμφωνα με τις επιθυμίες των γονέων ή των φυλάκων του, με κατευθυντήρια αρχή τα συμφέροντα του παιδιού.⁴

Έκταση και περιεχόμενο του γονικού δικαιώματος

Η άσκηση της γονικής μέριμνας, και στα πλαίσια αυτής και η θρησκευτική εκπαίδευση του παιδιού, καθορίζεται από τις σχετικές διατάξεις του Αστικού Κώδικα (ΑΚ1510 επ.). Πρέπει δε να γίνεται πάντα προς το συμφέρον του τέκνου, να μην είναι καταχρηστική και να αποσκοπεί στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας του παιδιού. Σημαντική είναι και η γνώμη του ίδιου του παιδιού εφόσον έχει την απαιτούμενη ωριμότητα. Οποιαδήποτε απόφαση σχετική με την θρησκευτική ανατροφή του θα πρέπει να λαμβάνει διαλεκτική μορφή και να ακούγεται η γνώμη του παιδιού. (Ευνόητο βέβαια ότι η ζωή και η υγεία του παιδιού δεν είναι διαπραγματεύσιμη με την επίκληση της θρησκευτικής ελευθερίας ούτε κανενός άλλου ατομικού δικαιώματος.)

Ιδιαίτερη βοήθεια στην διαλεύκανση του περιεχομένου του σχετικού γονικού δικαιώματος έχει παράσχει το ευρωπαϊκό δίκαιο. Στο άρθρο 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναφέρεται ότι «παν κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών

⁴ www.cesnur.org/2001/london2001/scolnicov.htm, σελ.2.

θρησκευτικός και φιλοσοφικός πεποιθήσεις». Το κράτος λοιπόν, πρέπει, κατά την άσκηση των καθηκόντων του στο πεδίο της μορφώσεως, να λαμβάνει υπόψη του το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, αλλά και τις φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

Οι γονείς, με βάση το προαναφερόμενο δικαίωμα του κοινοτικού νομοθέτη, μπορούν να εγείρουν ορισμένες αλληλένδετες και διαβαθμισμένες αξιώσεις :

α) Την αξίωση για αποχή του κράτους από κάθε είδους χειραγωγικούς επηρεασμούς που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ανεπιθύμητη από τους ίδιους διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών τους. Η εν λόγω αξίωση σημαίνει ότι οι γονείς μπορούν κατ' αρχήν να επιλέγουν ελεύθερα, αποκλείοντας ή και αποκρούοντας κάθε κρατική ανάμειξη, το είδος της θρησκευτικής αγωγής των παιδιών τους που ερείδεται στη δική τους θεώρηση του κόσμου και του ανθρώπου. Η υποκειμενική τους πάντως νομιμοποίηση ως προς την άσκηση των σχετικών αξιώσεων ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Κατά το στάδιο της προσχολικής αγωγής, της πρώτης δηλαδή διαμόρφωσης της συνείδησης, οι γονείς ενεργούν σχεδόν εξ ιδίου δικαίου, καθώς η ηλικία του παιδιού οδηγεί εκ των πραγμάτων στην πλήρη σχεδόν υποκατάστασή του. Αφότου όμως διαμορφωθεί ένα πρότυπο θρησκευτικής συνείδησης, οι αξιώσεις των γονέων αρχίζουν να γίνονται περισσότερο διαμεσολαβητικές και σταδιακά, με βάση την ωριμότητα του παιδιού, οιονεί αντιπροσωπευτικές ή και απλώς επικουρικές, με συντρέχουσα μερικώς ή αποκλειστικώς την νομιμοποίηση του τέκνου ως προς την άσκησή τους.

β) Οι γονείς έχουν επίσης την ειδικότερη αξίωση για αποχή του κράτους από ενέργειες που μπορεί να προσβάλλουν με οποιονδήποτε τρόπο τις πεποιθήσεις τους μέσα στο χώρο της ελεγχόμενης από αυτό εκπαίδευσης. Μπορούν, δηλαδή να ζητήσουν την απαλλαγή των παιδιών τους από τους κατηχητικούς επηρεασμούς της κρατικής εκπαίδευσης. Βέβαια οι γονείς, ακόμη και όταν αποτελούν την πλειοψηφία, δεν μπορούν να διεκδικήσουν από το κράτος να παρέχει υποχρεωτικά την εκπαίδευση που αυτοί επιθυμούν και μάλιστα μονοφωνικά και κατηχητικά ώστε να

διασφαλίζεται η αναπαραγωγή των πεποιθήσεών τους. Η κατά το Σύνταγμα πρόβλεψη για «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», ερμηνευόμενη υπό το φως της ελευθερίας της θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά και ειδικότερα του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δεν παρέχει κανενός τέτοιου είδους δικαίωμα. Εκείνο που οι γονείς μπορούν να αξιώσουν, αντίθετα, είναι η έλλειψη κατηχητισμού και η μετάδοση γνώσεων κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πολυφωνικό, ώστε να μην αποκλείονται ή θίγονται οι δικές τους πεποιθήσεις.⁵

Καταχρηστική και κακή άσκηση του γονικού δικαιώματος

Η γονική μέριμνα δεν είναι ένα απόλυτο και ανεξέλεγκτο δικαίωμα, αλλά ένα λειτούργημα του οποίου η άσκηση πρέπει να αποβλέπει πάντα στο συμφέρον του τέκνου και τελεί υπό τον έλεγχο του κράτους. Το σύγχρονο δίκαιο δεν επιτρέπει στους γονείς να ασκούν αυθαίρετα τις εξουσίες της γονικής μέριμνας, αλλά ορίζει ότι οι εξουσίες αυτές τελούν υπό τον έλεγχο του κράτους, το οποίο παρακολουθεί (μέσω των αρμόδιων δικαστικών και διοικητικών υπηρεσιών) τον τρόπο της ασκήσεώς τους και δικαιούται, όταν διαπιστώνει ότι η άσκηση αυτή γίνεται κατά τρόπο παράνομο ή καταχρηστικό για τα τέκνα να λάβει οποιοδήποτε μέτρο επιβάλλεται από τις περιστάσεις.

Όσον αφορά την καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής εκπαίδευσης των τέκνων, πρέπει να σημειωθεί ότι είναι δυνατό να εμφανισθούν δύο μορφές καταχρήσεως, μια ειδική και μια καθολική. Ειδική κατάχρηση υπάρχει όταν οι γονείς (χωρίς να υποπέσουν σε παράβαση των καθηκόντων της όλης γονικής μέριμνας) ασκούν το εν λόγω δικαίωμα κατά τρόπο αντίθετο προς τους σκοπούς της Ευρωπαϊκής Σύμβασης. Καθολική κατάχρηση μπορεί να χαρακτηριστεί η περίπτωση κατά την οποία οι γονείς

⁵ Σωτηρέλης Γεώργιος, Θρησκεία και εκπαίδευση, σελ. 287-291.

ασκούν το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης του τέκνου κατά τρόπο, όχι μόνο αντίθετο προς τους σκοπούς της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, αλλά και γενικά προς τα καθήκοντα που τους επιβάλλει το λειτούργημά τους.

Κακή άσκηση της γονικής εξουσίας για θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους συνιστά η πλημμελής άσκηση των σχετικών αρμοδιοτήτων τους, είτε αποτελεί παράβαση καθήκοντος είτε καταχρηστική άσκηση του σχετικού δικαιώματος (Σ25 παρ.3 και ΑΚ 1532). Τέτοιες πιθανές περιπτώσεις είναι οι ακόλουθες:

α) Όταν οι γονείς κατά την θρησκευτική αγωγή που επιτελούν εμπνέουν στο τέκνο την παραβίαση υποχρεώσεων απέναντι στο κράτος, όπως π.χ. την υποχρέωση στράτευσης ή την άρνηση της συμμόρφωσης προς τους νόμους (άρθρα 13 παρ. 4 και 4 παρ. 6 του Συντάγματος).

β) Όταν οι γονείς αναγκάζουν το τέκνο να συμμετέχει σε λατρευτικές εκδηλώσεις, που προσβάλλουν τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.

γ) Όταν ο γονέας αλλάζοντας ο ίδιος συνεχώς θρησκευτικές πεποιθήσεις, πράγμα που για τον ίδιο δεν απαγορεύεται, αφού είναι ελεύθερος κατά το Σύνταγμα να το κάνει, προσπαθεί όμως τις αλλεπάλληλες αλλαγές αυτές να τις επιβάλλει και στο τέκνο του, κλονίζοντας έτσι την ψυχική ηρεμία και διαταράσσοντας την ενότητα της παιδαγωγικής του μεταχείρισης.

δ) Όταν τέλος ο ένας γονέας, προσπαθεί, παρά την αντίρρηση του άλλου γονέα, να αλλάξει το θρήσκευμα ή το δόγμα, στο οποίο έχει προηγουμένως το τέκνο του ενταχθεί. Πρόκειται τότε και για περίπτωση προσηλυτισμού ο οποίος απαγορεύεται από το Σύνταγμα.⁶

⁶ Σαλκιτζόγλου Π. Η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, σελ. 149 επ..

Διεθνής Περιπτωσιολογία⁷

1. Περίπτωση παιδιού που ενώ κινδύνευε να πεθάνει και χρειαζόταν επείγοντως μετάγγιση αίματος οι γονείς του αρνούσαν να συγκατατεθούν λόγω απαγόρευσης της μετάγγισης από τη θρησκεία τους (Wallace v. Labrenz 104 NE 2nd 769).
2. Περίπτωση παιδιών που απαλλάχθηκαν από το μάθημα της φυσικής αγωγής διότι οι γονείς τους θεωρούσαν προκλητική την ενδυμασία με σορτς των συμμαθητών τους (Moody v. Cronin 484 F.Supp.270)
3. Περίπτωση παιδιών Άμις τα οποία απαλλάχθηκαν από την εκπαίδευσή τους στο γυμνάσιο διότι οι γονείς τους θεωρούσαν ότι αυτή η εκπαίδευση υπονόμει τον τρόπο ζωής και τις πεποιθήσεις των Άμις (Winsconsin v. Yoder).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΚΡΑΤΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το κράτος υποχρεούται κατά το Σ 13 παρ. 1 να σέβεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης και οι πολίτες από την άλλη έχουν την αξίωση αποχής του Κράτους από κάθε εκδήλωση των πεποιθήσεών τους περί του «θείου». Κατά το Σ16 παρ.2 δε το Κράτος έχει υποχρέωση να φροντίζει για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων ενώ το Σ3 αναφέρεται στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού αναγορεύοντάς την σε επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα. Οι συγκεκριμένες διατάξεις του Συντάγματος αποτελούν νομικό στήριγμα για παντελώς αντιφατικές θέσεις στο θέμα της σχέσης Κράτους και θρησκευτικής

⁷ <http://www.stpt.usf.edu/hhl/papers/freedom.of.religion.and.children.htm>
Freedom of religion and children, Hugh La Follette, σελ 2-3..

εκπαίδευσης. Θεωρώ ότι το Σύνταγμά μας αφήνει μεγάλη ερμηνευτική «ευλυγισία» στο εν λόγω κρείσσονος σημασίας ζήτημα για την κατάφαση της μίας ή της άλλης άποψης. Το ποια άποψη θεωρείται η κρατούσα σχετίζεται αναπόφευκτα με τις ευρύτερες σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και την επικρατούσα πολιτική κατάσταση στη χώρα. Το δέον πάντως στα συγκεκριμένα θέματα συνήθως θυσιάζεται ανάλογα με την κοινωνιολογική εξέλιξη του μορφωτικού επιπέδου των πολιτών και το φόβο του πολιτικού κόστους που θα είχαν προσπάθειες ανανέωσης του ισχύοντος καθεστώτος από την πλευρά των κρατικών οργάνων και ιδίως της Κυβέρνησης.

Μια Πραγματικότητα

Μια οπτική του θέματος άρχεται της συνταγματικής αναγνώρισης της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας ως επικρατούσας (Σ 3 παρ.1). Σύμφωνα με αυτήν την οπτική η Πολιτεία υποχρεούται να διδάσκει στα σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης το μάθημα των θρησκευτικών κατά το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα διότι «το δόγμα αυτό αποτελεί τη θρησκεία της πλειοψηφίας των Ελλήνων οι οποίοι έχουν έτσι, από το Σύνταγμα πια, δικαίωμα να αξιώσουν από την ελληνική πολιτεία να παρέχει στα παιδιά τους θρησκευτική εκπαίδευση σύμφωνα με το δόγμα αυτό».⁸ Πρόκειται για μια ‘παραδοσιακή’ αντίληψη της υποχρέωσης του Κράτους να συμβάλλει στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων. Κατά αυτήν, η θρησκευτική εκπαίδευση εντάσσεται συστηματικά σε μια ενιαία αντίληψη του ρόλου της επικρατούσας θρησκείας ως στοιχείου μιας επίσημης «ελληνοχριστιανικής» ιδεολογίας του κράτους. Η ορθόδοξη θρησκεία απολαμβάνει προνομιακή θέση στα πλαίσια ενός «θρησκευόμενου» κράτους, θέση που δικαιολογείται από «την σχέση μεταξύ ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος και

⁸ Α.Μαρίνος, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, 1981, σελ. 19-20.

ελληνικού πολιτισμού, τα οποία αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα, τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό».⁹ Έτσι προκρίνεται η υποχρεωτικότητα της θρησκευτικής εκπαίδευσης και η αναγκαιότητα ενός μονοφωνικού και κατηχητικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Με τη θεώρηση αυτή ουσιαστικά αναγνωρίζεται το Κράτος ως έχον θρησκευτική ιδεολογία η οποία συμπίπτει με την επικρατούσα θρησκεία και τούτο συνεπάγεται την λογική της εκπαιδευτικής επιβολής της μέσω του σχολικού μηχανισμού.¹⁰

Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο ακολουθείται νομολογιακά. Ενδεικτικά η υπ' αριθμόν 3356/1995 απόφαση του ΣτΕ αναγνωρίζει τον κατ' αρχήν υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών, που πρέπει να διδάσκεται σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, και των θρησκευτικών εκδηλώσεων (προσευχή, εκκλησιασμός).

Οι «παραδοσιακές» απόψεις περί θρησκευτικής εκπαίδευσης ακολουθούνται στην πράξη και ορίζουν πέραν της υποχρεωτικότητας του μαθήματος των θρησκευτικών, την διδασκαλία του με σκοπό την εμφύτευση και εδραίωση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης (όπως διακηρύσσεται στα αναλυτικά προγράμματα). Το μάθημα των θρησκευτικών απευθύνεται στους μαθητές σαν δεδομένους υπό εκκόλαψη πιστούς και κατ' επέκταση σαν υπόχρεους σε μια προκαθορισμένη και διατεταγμένη διάπλαση της θρησκευτικής τους συνείδησης, που πολύ απέχει βέβαια από την κριτική σκέψη και την ελεύθερη επιλογή.¹¹ Βασικό και σχεδόν πάγιο χαρακτηριστικό της διδακτέας ύλης του Δημοτικού Σχολείου είναι η συνεχής και εμφατική προσπάθεια «μύησης» σε κάποιες θρησκευτικές «αλήθειες» που μεταδίδονται κατά τρόπο αξιωματικό και απόλυτο.¹² Στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο υπερισχύει ο κατηχητικός χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών. Στις οδηγίες διδασκαλίας μόνο σε επίπεδο διακηρύξεων παραμένει η πρόθεση καλλιέργειας κριτικού πνεύματος.

Εκτός όμως από το μάθημα των θρησκευτικών την παραπάνω θρησκευτική αγωγή συμπληρώνει ο εκκλησιασμός και η προσευχή,

⁹ Βαβούσκου, Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου.

¹⁰ Σωτηρέλης Γεώργιος, Θρησκεία και εκπαίδευση, σελ.84.

¹¹ Σωτηρέλης Γεώργιος, Θρησκεία και εκπαίδευση,σελ.48-49.

¹² Περσελή, Σύγχρονες αλλαγές και το μάθημα των θρησκευτικών, σε Χριστιανική αγωγή, σελ.60.

που αποτελούν κατά κανόνα αντικείμενο ειδικών εγκυκλίων οδηγιών του Υπουργείου Παιδείας.

Και υπό το πρίσμα αυτό βέβαια, όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, η υποχρέωση του κράτους να παρέχει παιδεία προς ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών δεν μπορεί να νοηθεί ως ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων να αποφασίζουν, αν και ποια θρησκευτική εκπαίδευση θα δώσουν στο παιδί τους. Έτσι οι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι, άθρησκοι ή άθεοι έχουν δικαίωμα να μην παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών και να μην συμμετέχουν στην προσευχή ή στον εκκλησιασμό και απαλλάσσονται αυτών με γραπτή δήλωση των γονέων ή κηδεμόνων από την οποία προκύπτει ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους ακολουθούν το αυτό δόγμα, ομολογία ή αίρεση. Περαιτέρω έχει θεσπισθεί η δυνατότητα στους μη ορθόδοξους μαθητές να τύχουν θρησκευτικής εκπαίδευσης διαφορετικής από την καθιερωμένη. Είτε όταν πρόκειται για την αναγνωρισμένη θρησκευτική μειονότητα των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, στο πλαίσιο της επίσημης εκπαίδευσης είτε, σε κάθε άλλη περίπτωση, στο πλαίσιο της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Μια «Ορθόδοξη» Ουτοπία

Συνήθως υποστηρίζεται ότι η επικρατούσα θρησκεία του Κράτους νοείται περισσότερο διαπιστωτικά και σημαίνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία του Ελληνικού λαού είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι¹³. Η κρατούσα αυτή πλέον άποψη αφήνει να διαφανεί μια χαλάρωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας και συνεπάγεται την συρρίκνωση των εννόμων συνεπειών του Σ 3. Η επικρατούσα θρησκεία μεταπίπτει από το πεδίο των συνταγματικών επιταγών στο πεδίο των συνταγματικά ανεκτών νομοθετικών

¹³ Π.Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α,σελ.378.

επιλογών, επιλογών τροποποιητέων αφού τα νέα συνταγματικά δεδομένα δεν τις επιβάλλουν απλά τις επιτρέπουν.¹⁴

Μπορούμε να κάνουμε δεκτό ότι η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης στο Σύνταγμα είναι «το ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με την φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου σε αναφορά ιδίως προς το «θείο» και της οποίας το περιεχόμενο μπορεί να είναι, σε ό,τι αφορά το «θείο», είτε θετικό (καταφατικό) –μορφοποιημένο ή μη σε ορισμένο θρήσκευμα- είτε αρνητικό (αποφατικό)».¹⁵ Την ανωτέρω ευρεία σημασιολόγηση της «θρησκευτικής συνείδησης» στο πλαίσιο της ερμηνείας της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος επιβεβαιώνουν πλήρως και οι θεωρητικές και νομολογιακές προσεγγίσεις του περιεχομένου των συναφών όρων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η παραπάνω σημασιολογική ευρύτητα της έννοιας της θρησκευτικής συνειδήσεως απαιτεί τον εξοστρακισμό ερμηνευτικά από το νομικό πεδίο του Συντάγματος της επιταγής του Σ16 παρ.2 για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης. Η ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ως απόρροια της κατά Σ13 και 9 ΕΣΔΑ θρησκευτικής ελευθερίας, συνεπάγεται την αποχή των εκπαιδευτικών μηχανισμών του κράτους από κάθε προσπάθεια μονόπλευρης επιβολής μιας συγκεκριμένης στάσης απέναντι στο θείο.

Τα παραπάνω κατατείνουν είτε στην απλή θρησκευσιολογική ενημέρωση του μαθητή ώστε να γνωρίσει τις κυριότερες θρησκείες ή δόγματα ή και αθεϊστικές κοσμοθεωρίες, ώστε όταν θα είναι ώριμος πνευματικά να επιλέξει τη θρησκεία που επιθυμεί¹⁶ είτε στην παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης σε προαιρετική βάση.

Περιεχόμενο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης υπό την ευρεία αυτή έννοια επίσης θεωρείται η αξίωση επιλογής μιας εναλλακτικής προς την κρατική θρησκευτική εκπαίδευση και, συνακόλουθα, η δυνατότητα ίδρυσης για τον σκοπό αυτόν ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, είτε αμιγώς θρησκευτικών είτε γενικού χαρακτήρα αλλά με διαφορετικό θρησκευτικό προσανατολισμό.

¹⁴ Μάνεσης, Ατομικές Ελευθερίες, σελ. 259.

¹⁵ Μάνεσης, Ατομικές Ελευθερίες, σελ.251.

¹⁶ Γ. Σωτηρέλης, Θρησκεία και εκπαίδευση, 1993, 330επ.

Η οργάνωσή της κρατικής εκπαίδευσης πάντως πρέπει απαραίτητως να υπόκειται σε αυστηρές προδιαγραφές. Οι προδιαγραφές αυτές συνοψίζονται σε μια διπλή δέσμευση της δημόσιας εκπαίδευσης: στην απαγόρευση του «δογματικού διαποτισμού» και την μετάδοση των θρησκευτικών (και κοσμοθεωρητικών) γνώσεων και πληροφοριών κατά τρόπο «αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό».¹⁷

Όσον αφορά την απαγόρευση του «δογματικού διαποτισμού», το κράτος απαγορεύεται να περιλαμβάνει στην θρησκευτική εκπαίδευση μισαλλόδοξη διδασκαλία που δημιουργεί, τροφοδοτεί ή αναπαράγει φανατισμούς, ιδεολογικές πολώσεις και διακρίσεις. Απαγορεύεται επίσης κάθε μορφή κρατικής θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης που έχει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τον χαρακτήρα «πλύσης εγκεφάλου». Τέλος, το κράτος υποχρεούται να απέχει από κάθε θρησκευτική αγωγή η οποία δεν εξασφαλίζει την προστασία των παιδιών.

Όσον αφορά τη μετάδοση των θρησκευτικών γνώσεων και πληροφοριών το κράτος πρέπει να εξασφαλίζει την πολυμέρεια των σχολικών ερεθισμάτων, ώστε να καλύπτεται ένα ευρύ φάσμα θρησκευτικών, αθρησκευτικών, αθεϊστικών και αγνωστικιστικών ιδεών. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται πράγματι ένα *minimum* σφαιρικής ενημέρωσης, που αποτελεί την προϋπόθεση της ελεύθερης και υπεύθυνης επιλογής και κατ' επέκταση του αυτοκαθορισμού της θρησκευτικής συνείδησης. Σηματοδοτείται μια διαφορετική θεώρηση της παρεχόμενης από τα δημόσια σχολεία παιδείας, που συνεπάγεται την απόρριψη του κρατικού πατερναλισμού και την υιοθέτηση των ιδανικών και αξιών μιας «ανοικτής κοινωνίας».

¹⁷ Γ. Σωτηρέλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1993, σελ.247-250.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως του Σ13παρ.1 σημαίνει την ελευθερία επιλογής, διατηρήσεως ή εγκαταλείψεως μιας θρησκείας, όπως επίσης και την ελευθερία της αθείας καθώς και το δικαίωμα του ατόμου είτε να δηλώνει είτε να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Το βασικό δικαίωμα επιλογής θρησκείας (με τη βάπτιση) και θρησκευτικής εκπαίδευσης του παιδιού ανήκει στους γονείς του ως τμήμα της γονικής μέριμνας (άρθρο 18 παρ.4 ΔΣΑΠΔ-Ν.2462/1997). Σχετικά με τα ζητήματα που μπορεί να προκύψουν από την συνταγματική πρόβλεψη της κρατικής υποχρέωσης να παρέχει παιδεία, που έχει σκοπό, μεταξύ άλλων, και την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» των Ελλήνων γίνεται δεκτό ότι η κρατική αυτή υποχρέωση δεν μπορεί να νοηθεί ως ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων να αποφασίζουν, αν και ποια θρησκευτική εκπαίδευση θα δώσουν στο παιδί τους. Στο πλαίσιο αυτό οποιαδήποτε υποχρεωτική μορφή στην θρησκευτική εκπαίδευση αντιτίθεται στο δικαίωμα των γονέων.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής συνειδήσεως δε έχει κριθεί με ευρύτητα από το ΕΔΔΑ. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως πρέπει να συνάδει με την ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ως απόρροια της κατά Σ13 και 9 ΕΣΔΑ θρησκευτικής ελευθερίας, κάτι που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με την αποχή των κρατικών εκπαιδευτικών μηχανισμών από την προσπάθεια επιβολής με μονοφωνικό και κατηχητικό τρόπο μιας στάσης απέναντι στο θείο. Οι σκέψεις αυτές απαιτούν κατ' αρχήν τη θεώρηση της «επικρατούσας θρησκείας» του Σ3 ως συνταγματικά ανεκτή επιλογή κι όχι ως συνταγματική επιταγή. Στο πλαίσιο αυτό είτε το μάθημα των θρησκευτικών, ως διδάσκον αποκλειστικά το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, πρέπει να γίνεται σε προαιρετική βάση (μόνο έτσι πραγματώνεται ουσιαστικά το υπέρτερο δικαίωμα των γονέων στην θρησκευτική μόρφωση των παιδιών τους) είτε πρέπει να λάβει μια πιο κοσμοθεωρητική διάσταση. Σε κάθε περίπτωση η κρατική θρησκευτική εκπαίδευση οφείλει να ενημερώνει σφαιρικά τους μαθητές ώστε μέσω της ελεύθερης και υπεύθυνης επιλογής να αυτοκαθορίζονται θρησκευτικώς.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατοχυρώνεται στα άρθρα 13 του ελληνικού Συντάγματος, 9 της ΕΣΔΑ και 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, αποτελεί ειδικότερη πτυχή της προσωπικής ελευθερίας και σημαίνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης ή εγκαταλείψεως μιας θρησκείας, όπως επίσης και την ελευθερία της αθεΐας καθώς και το δικαίωμα του ατόμου είτε να δηλώνει είτε να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Φορέας του δικαιώματος του Σ13παρ.1 μπορεί να θεωρηθεί κάθε άνθρωπος ακόμη και ανήλικοι, η άσκηση όμως του δικαιώματος αυτού από τα παιδιά ορθά έχει τοποθετηθεί στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, τόσο της γονικής όσο και της κρατικής. Οι γονείς έχουν κατοχυρωμένο δικαίωμα να μεταδίδουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις στα παιδιά τους ενώ το κράτος στα πλαίσια μιας «ανοιχτής» κοινωνίας οφείλει να ευνοεί την αντικειμενική και σφαιρική θρησκευσιολογική ενημέρωση δίχως φανατισμούς.

SUMMARY

The right of the religious freedom is guaranteed in the articles, 13 Greek Constitution, 9 ECHR and 2 of the First Protocol and constitutes a special aspect of personal freedom and it means the freedom of choice, maintenance or abandonment of religion, as also and the freedom on atheism as well as the right of the individual, either to declare or to suppress his religious convictions. Institution of the right of the Greek Constitution art.13 par.1 can be considered each person and also minors, however the exercise of this right from the children has rightly been placed in the frame of education, so much parental as much as from the state. The parents have guaranteed right to transmit their personal convictions to their children, while the state in the frames of an "open" society owes to encourage the objective and overall religious briefing without fanaticisms.

ΛΗΜΜΑΤΑ

Θρησκευτική ελευθερία
Νεότητα
Παιδική ηλικία
Δικαιώματα Ανηλίκων
Γονείς
Εκπαίδευση
Εκκλησία
Σύνταγμα

LEMMAS

Religious Freedom
Youth
Childhood
Children's rights
Parents
Education
Church
Constitution

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος α', Αθήνα-Κομοτηνή, 1991
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου, τόμος γ', ημιτόμος β', Αθήνα, 2005
- Μάνεσης Αριστόβουλος, Ατομικές ελευθερίες α', Αθήνα-Θεσ/νίκη, 1982
- Μιχαηλίδη-Νουάρου, Το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης κατά την ΕΣΔΑ, Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Βεγλερή, Αθήνα, 1988
- Παπαχρίστου Θ. Κ, Εγχειρίδιο Οικογενειακού δικαίου, 1998

- Περσελή, Σύγχρονες αλλαγές και το μάθημα των θρησκευτικών, σε Χριστιανική αγωγή
- Σαλκιτζόγλου Παν., Η κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993
- Σωτηρέλης Γεώργιος, Θρησκεία και εκπαίδευση, Αθήνα, 1998
- Τρωϊανός Σπύρος, Η θρησκευτική εκπαίδευση στα πλαίσια του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, Σύμμεικτα προς τιμήν Γεωργίου Παπαχατζή, Αθήνα-Κομοτηνή, 1989
- Χρυσόγονος Κώστας, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Αθήνα, 1998

Περιοδικά

Το Σύνταγμα
Διοικητική Δίκη
Νομικό Βήμα
Ποινικά Χρονικά
Ελληνική Δικαιοσύνη

Ιστοσελίδες

www.cesnur.org/2001/london2001/scolnicov.htm
<http://www.stpt.usf.edu/hhl/papers/freedom.of.religion.and.children.htm>
www.loc.gov/exhibits/jefferson/object.html
<http://lawdb.intrasoftnet.com>

NΟΜΟΛΟΓΙΑ

- 2706/1977, ΣτΕ, Ολ., Το Σ 1977,σ.643, Υπόθεση άρνησης του Υπουργού Παιδείας να προκαλέσει την έκδοση διατάγματος για την απαλλαγή των μαθητών ορισμένου δόγματος από την υποχρέωση παρουσίας στα μαθήματα την ημέρα της εβδομάδας την οποία θεωρεί αργία το δόγμα αυτό.
- 3356/1995 ΣτΕ Το Σ,1996,σ.506. Υποχρεωτικός ο χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών...Πρέπει να διδάσκεται σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας...
- 1798/1989 ΣτΕ, Ευρ.ΣτΕ 1989,σ.643. Υπόθεση εκλογής στη θέση διδακτικού- ερευνητικού προσωπικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής ατόμου που δεν κατείχε διδακτορικό δίπλωμα Ορθόδοξης θεολογικής Σχολής
- 194/1987 ΣτΕ (Τμ. Γ'), ΝοΒ 1987 σ. 607 και ΕλλΔνη 1987 σ 1476, Υπόθεση διαγραφής φοιτητή από τα μητρώα του Θεολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου διότι δήλωσε άθρησκος.
- 2702/1987 ΔιοικΕφ Αθηνών, ΝοΒ 1988, σ.821 επ., Υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού
- 3533/1986 ΣτΕ (Τμ. Γ') Υπόθεση χιλιάστριας φιλολόγου
- 866/1974 ΣτΕ (Τμ. Γ'), ΝοΒ 1974 σ.717, Προσηλυτισμός τέκνου από χιλιάστρια μητέρα.
- 299/1988 ΔιοικΕφΑθηνών, ΔιοικΔίκη 1989, σ.83, Υπόθεση αλλόθρησκου δασκάλου
- 366/1973 ΑΠ, ΠοινΧρον 1973, σ.556, Παλαιοημερολογίτισσα μητέρα, χιλιαστής πατέρα
- 2702/1987 ΔιοικΕφ Αθηνών, ΝοΒ 1988, σ.821 επ., Υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού
- 299/1988 ΔιοικΕφΑθηνών, ΔιοικΔίκη 1989, σ.83, Υπόθεση αλλόθρησκου δασκάλου
- 366/1973 ΑΠ, ΠοινΧρον 1973, σ.556, Παλαιοημερολογίτισσα μητέρα, χιλιαστής πατέρας